

ЗАЙМЕННИКИ У ДІЛОВІЙ МОВІ XIV-XV СТОЛІТЬ

Стаття присвячена займенникам у діловій мові XIV-XV століть (на основі «Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.»). Проаналізовано їх семантику, походження і частотність використання.

Ключові слова: *актова мова, займенник, розряди займенників, запозичення, частота вживання.*

Спільна для українців і білорусів актова мова сформувалася у XIV-XV столітті на східнослов'янській основі за сприятливих політичних обставин, коли вона була офіційною мовою Великого князівства Литовського [1: 5]. І. Огієнко зауважив, що значення цієї актової мови “дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної” [8: 68]. Якраз у XIV – першій половині XVII століть актова мова мала велику популярність у суспільстві [дет. див.: 3: 87].

Ділові пам'ятки, на основі яких створено “Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.”, широко представляють спеціальну лексику того часу – лексику офіційної мови. Щодо ділових текстів XIV-XV століть, то більшість із них містить вироблені стандартні формули зачинів, інвокацій, титулування, датування тощо. Це теж до певної міри “обмежує” лексичний запас: слова вжито у прямому значенні, вони є стилістично нейтральним [5: 165]. Проте грамоти XIV-XV століть відіграють першорядну роль у вивченні історичної граматики української мови [7: 25].

Нашу увагу привернув корпус займенників у “Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.”. Витоки системи займенників сягають індоєвропейської доби [2: 153], тому, “успадкувавши і зберігаючи загалом давньоруську займенникову систему, українська мова у складі, вживанні, формах займенників зазнала істотних змін, властивих тільки їй” [4: 165]. Займенник цікавий для наукових студій тим, що конкретного значення він набуває в конкретній ситуації спілкування чи у конкретному контексті, тобто “потребує завжди корелятивів, щоб бути зрозумілим” [12: 257]. З історичного погляду, “всі займенники органічно взаємопов'язані між собою не тільки специфічністю своїх функцій у системі співвідносних лексико-граматичних розрядів слів, а й спільністю походження від так званих займенникових коренів, наявністю у системі їх словозміни тільки їм властивих флексій, способів словотворення і формотворення” [6: 129].

Окремо виділених займенникових одиниць у реєстрі “Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.” нараховуємо дев'яносто три; майже кожна з них має свої фонетико-графічні варіанти: *азь (азь, аз) 'я'; которьи (которы, которїи, который, котори, котры, которой) 'який, котрий'; штоколи, цоколи 'що-небудь, щось'* та ін. Деякі займенники записані латинкою, а не кирилицею. Так виявляються старопольські (наприклад, *ktokolwiek 'будь-хто, хто б не був'*) і старочеські запозичення (наприклад, *skolko 'скільки'*), хоч вони відтворені в текстах документів і кирилицею.

Розряди займенників	Староукраїнська мова XIV-XV ст. (значення займенників подано за цитованим словником)
особові	азь 'я'; мы 'ми'; ты 'ти'; вы 'ви'; онь 'він'
зворотний	себе 'себе'
присвійні	ми 'мій, наш'; moi 'мій'; нашъ 'наш'; твой 'твій'; ти 'твій'; вашъ 'ваш'; свои 'свій'
питальні	кто 'хто'; што 'що'; какии 'який'; каковыи 'який'; которыи 'який, котрий'
відносні	кто 'хто'; ktokolwiek 'будь-хто, хто б не був'; кто коли 'будь-хто, хто б не був'; што 'що, який'; какии 'який'; каковыи 'який'; которыи 'який, котрий'; кторы 'який, котрий'; чии 'чий'; єнже; иже 'що', 'який, котрий', 'хто'; ижъ 'який, котрий'; ктно kole 'будь-хто'; кьи 'який'; кьиждо 'хто'; онь же 'який'; skolkо 'скільки'; хтоньколи 'будь-хто, хто-небудь'; цо 'що'
вказівні	сесь 'цей'; сні 'цей', 'цей, даний', 'це'; този 'цей'; тогъ 'той, цей', 'даний, цей'; таковыи 'такий'; такыи 'такий'; инны '(не цей) другий, іниий'; иншіи '(не цей) другий, іниий', '(крім названого) іниий, другий, решта'; инъ '(не цей) другий, іниий'; иньи, ины '(не цей) другий, іниий', '(крім названого) іниий, другий, решта', 'ні один, жодний'; онь 'той'; тамьтогъ 'той, тамтой (діал.)'; тєнь 'той, цей'; чєсть 'цей'
означальні	самъ 'сам'; самъ третєи 'один з двома іниими'; самъ четверть 'один з трьома іниими'; самъ сєдмъ 'один із шістьма іниими'; весь, весь, вес 'весь', 'всякий', '(з прийменником без) жодний'; всякыи 'кожний, (рідше) всякий', '(з прийменником без) усякий, жодний', 'весь', 'всілякий'; вшелякии 'всілякий'; вшитокъ 'весь'; каждыи 'кожний', '(з прийменником безъ) жодний, ніякий', 'всілякий'; кажныи 'кожний'; кождыи 'кожний', 'будь-який, всякий', '(з прийменником безъ) жодний, ніякий'; къждо 'кожний'; инны '(не цей) другий, іниий'; иншіи, иньшии, иньши '(не цей) другий, іниий', '(крім названого) іниий, другий, решта'; инъ '(не цей) другий, іниий'; иньи '(не цей) другий, іниий'; жадныи 'жодний, жоден, ніхто'
заперечні	никто 'ніхто'; ничто 'ніщо'; ниакыи 'ніякий, жодний'; никакыи 'ніякий, жодний'; ничии 'нічий'; некоторыи 'жоден, ніякий'; никоторыи 'жодний, ніякий'; некому 'нікому'; нижадыи 'ніякий, жоден, жодний'
неозначені	боудь кто 'будь-хто, хто-будь, хто-небудь'; боуд колве кто 'будь-хто, хто-будь, хто-небудь'; боуді що 'будь-що, що-небудь'; што будъ 'скільки-небудь, що-будь'; боудь каковъ 'будь-хто, хто-небудь'; боудь какыи 'будь-який, який-небудь'; бжди кии 'будь-який, який-небудь'; боудь которыи 'будь-котрий, будь-який, котрий-небудь, який-небудь'; которыи коли боудъ 'будь-який, який-небудь'; будъ чии 'будь-чий, чий-небудь'; варє кто 'будь-хто, хто-небудь'; варє що 'який-небудь,

неозначені	<i>будь-який</i> ; варє как <i>'будь-який, який-небудь, який би не був'</i> ; которїи колве <i>'будь-який, який-небудь, який би не був'</i> ; которїи коли <i>'хто-небудь, будь-хто, хто б не був'</i> , <i>'будь-який, який-небудь, якийсь'</i> ; кторы коли <i>'будь-який, який-небудь'</i> ; хтоньколи <i>'будь-хто, хто-небудь'</i> ; штоколи <i>'що-небудь, щось'</i> ; некоторыи, нѣкаторїи <i>'(той або іниий) будь-який, який-небудь, якийсь, котрийсь'</i> , <i>'(точно не визначений) якийсь'</i> , <i>'(окремий) деякий'</i> , <i>'хтось, дехто'</i> ; нехто <i>'хтось, дехто'</i> ; нѣкторы <i>'(точно не визначений) якийсь'</i> ; нѣшто <i>'щось, що-небудь'</i> ; чии, чїи <i>'чий-небудь, будь-чий'</i> ; якыи <i>'який-небудь, якийсь'</i>
-------------------	---

Щодо розряду особових займенників, то особливістю цього розряду є широка варіантність: *азь, азь, аз; я, а; язъ, яз, азъ, азъ (я), мы, ми (ми), ты, ти (ти), вы, ви (ви), онъ, онь, он, вонъ, оунъ (він)*. Не виявлено у староукраїнській мові відповідників сучасним формам *вона, воно, вони*.

У розряді присвійних займенників староукраїнської мови займенник *мій* має кілька староукраїнських варіантів: 1) *ми, мы*; 2) *мои*. Аналогічна ситуація із займенником *твій*: 1) *твой*; 2) *ти*. Нема відповідників сучасних займенників *його, її, їх, їхній*.

Розряд питальних займенників староукраїнської мови не має відповідників сучасним займенникам *чий, скільки*. Займенники *хто, що, який, котрий* мають по кілька варіантів: *кто, хто, кѣто, хѣто; што, що, что, шѣто, цѣто; какии; каковыи; которыи, которы, которїи, который, котори, котры, которой*.

У староукраїнській мові вживалися не закріплені надалі відносні займенники *єнже; иже; ижь; ктно kole; кыи; кыиждо; онъ же, он же, онъ же; skolko; хтоньколи; цо*.

Розряд вказівних займенників різноманітний. Окрім відповідників сучасним – *сеє, сєс; сїй, сєи 'цей'; този; тотъ, тотъ, тотъ, тоты, томы, тои, тѣи, тыи, тоин 'той'; таковыи, таковіи, таковы, таковы, таковы; таковы 'такий'*, – існували такі форми: *инны; инийи, иньшии, иньши; инъ; иныи, ины; онъ; тамътотъ; тєнь; чєстѣ 'цей'*.

Означальний займенник *сам* мав староукраїнські форми *самъ, самъ, сам; самъ третєи; самъ четвєртъ; самъ седмъ*, що могли навіть вказувати на порядковий номер. Займенники *увєсь, всякий* вживалися як *вєсь, вєсь, вєс; всякыи; виєлякыи; виштокъ*. Багатьма варіантами був репрезентований займенник *кожний*: *каждьи, каждїи, каждє; кажныи; кождьи; кѣждо*. Означальний займенник *іниий* теж характеризувався численними формами: *инны; инийи, иньшии, иньши; инъ; иныи, ины*. Іншими формами були *жадныи, жаднїи, жадїи*.

Щодо заперечних займенників, то не виявлено відповідника сучасному *ніскільки*. І навпаки: не закріпилися в сучасному лексиконі староукраїнські займенники *некому* і *нижадныи*.

Неозначені займенники староукраїнської мови представлені численною групою займенників із часткою *будь-*: *боудъ кто, будь кто, боуд кто, боуди кто, боудї кто; боуд колве кто 'будь-хто', боудї цо; што будь 'будь-що', боудъ каковы; боудъ какыи; бжди кии 'будь-який', боудъ которыи; которыи коли будь 'будь-котрий', будь чии 'будь-який'*. Деякі староукраїнські займенники своєю формою схожі на заперечні (*некоторыи, нѣкаторїи; нехто; нѣкторы; нѣшто*) або питально-відносні (*чии, чїи; якыи*).

Таким чином, система розрядів староукраїнських займенників загалом сформована, одиниці доволі легко класифікувати відповідно до конкретного розряду (див. *Таблицю 1*).

Запозичення є типовим явищем для будь-якої мови. Щодо займенників староукраїнської мови, то вони запозичувалися з церковнослов'янської, болгарської, молдавської, старопольської мов, зі старочеської через посередництво старопольської мови. Ці запозичені форми загалом не прижилися в українській мові (див. *Таблицю 2*).

Таблиця 2.

<i>Мова-джерело</i>	<i>Займенники української мови XIV-XV ст.</i>
старочеська (через старопольську)	вшелякии (<i>смч.</i> všelijaký, <i>смн.</i> wszelaki); которіи колве (<i>смн.</i> którykolwie, <i>смч.</i> kterýkolivěk); которіи коли, которъи коли, которы коли, которыи коли (<i>смн.</i> którykoli, <i>смч.</i> kterýkoli); кто коли, хто коли (<i>смч.</i> ktokoli, <i>смн.</i> ktokoli); нижадныи (<i>смн.</i> nížadny, <i>смч.</i> nižádný); тежь (<i>смч., смн.</i> ten); цо (<i>смч., смн.</i> co)
старопольська	вшитокъ (<i>смн.</i> wszYTEK); енже (<i>смн.</i> jenže); инны (<i>смн.</i> inny); ктно kole (<i>смн.</i> ktokole); ktokolwiek (<i>смн.</i> ktokolwiek); кторы, которыи (<i>смн.</i> który); кторы коли (<i>смн.</i> któykoli); нѣкторы (<i>смн.</i> niektóry); штоколи, щоколи (<i>смн.</i> cokoli)
молдавська	честь (<i>молд.</i> чест, ачест)
болгарська	този (<i>болг.</i> този)
церковно-слов'янська	иже (<i>цсл.</i> иже); инъ (<i>цсл.</i> инъ); каковыи (<i>цсл.</i> каковыи); къждо (<i>цсл.</i> къждо); кьи (<i>цсл.</i> кьи); кьиждо (<i>цсл.</i> кьиждо); некоторыи, нѣкаторыи (<i>цсл.</i> нѣкаторыи); нехто (<i>цсл.</i> нѣкъто); никакыи (<i>цсл.</i> никакъже); никоторыи (<i>цсл.</i> никоторыиже); никто, нікто, нихто, ніхто, нихъто (<i>цсл.</i> никъто); ничто (<i>цсл.</i> ничъто); нѣшто (<i>цсл.</i> нѣчъто); язъ, яз, азъ, азъ (<i>цсл.</i> язъ)

До найуживаніших займенників XIV–XV ст. належать: особовий займенник з усіма варіантами *онь, онь, он, вонь, оунь*; присвійний займенник *нашь, нашъ, наш*, вказівний займенник *тоть, тотъ, тот, тѣтъ, тоти, тоты, тои, тѣи, тыи, тотн*, означальний *весь, весь, вес* і особовий *мы, ми*. А найменш уживаними – переважно неозначені: *боуд колве кто, боудь каковъ, будь чиш, кторы коли* (див. *Таблицю 3*).

Таблиця 3.

<i>Частота вживання</i>	<i>Займенники української ділової мови XIV-XV ст.</i>
найвища	онъ, онь, он, вонъ, оунъ (12342), нашъ, нашъ, наш (10222), тотъ, тотъ, тот, тѣтъ, тоти, тоты, тои, тѣи, тыи, тотн (7287), весь, весь, вес (4315), мы, ми (3640), кто, хто, къто, хъто (1938), свои (1820), сні, сеи (1536), што, що, что, шъто, !што (1306), ми, мы (1001)
висока	мои (658), которыи, которы, которіи, который, котори, котры, которой (497), я, а (461), себе (390), никто, нікто, нихто, ніхто, нихъто (323), самъ, самъ, сам (310), инныи, ины (309), боудь кто, будь кто, боуд кто, боуди кто, боуді кто (281), каждыи, каждїи, кажды (218), вашъ (199),

висока	твой (176), ничто (141), иншіи, иньшии, иньши (129), ты, ти (125), вы, ви (123), иже (114), кто коли, хто коли (91), сесь, сес (77), жадный, жадни, žadin (76), никоторыи (74), таковыи, таковыи, таковы, таковы, таковъ (71), некоторыи, нѣкаторіи (69), всякыи (64), такыи (58), азъ, азъ, аз (50), инь (47), онъ (42), боуді шо (41), кождыи (36)
середня	си (27), боудь какыи (25), кажныи (25), нижадныи (24), боудь которыи (23), какии (23), инны (21), варе кто (19), штоколи, шоколи (19), язъ, яз, азъ, азъ (19), кторы, кторыи (18), чии, чїи (16), самїи (15), вшитокъ (14), никакыи (14), которїи коли, которьи коли, которы коли, которыи коли (12), которїи колве (10), нѣшто (9), ижъ (8), тень (8), вшелякии (6), онъ же, он же, онъ ж (6), нехто (5), кыиждо (3), варе как (2), варе шо (2), которыи коли боудъ (2), ktokolwiek (2), кыи (2), ниакыи (2), самъ третей (2), самъ седьмъ (2), што будъ (2)
мінімальна	боуд колве кто, боудь каковъ, будъ чии, бѣди кыи, енже, каковыи, ктно kole, кторы коли, кѣждо, некому, ничии, нѣкторы, самъ четверть, skolko, тамьтогъ, ти, този, хтоньколи, цо, честь, якыи

Таким чином, займенники у діловій мові XIV-XV ст. вражають своєю різноманітністю. Якщо порівнювати їх з корпусом сучасних займенників, то можна констатувати втрату займенників, запозичених зі церковнослов'янської (наприклад, иже, инь, каковыи, кѣждо та ін.), старопольської (наприклад, вшитокъ, енже, инны, ктно kole та ін.), старочеської (наприклад, вшелякии, которїи колве, которїи коли та ін.), болгарської (този) та молдавської (честь) мови. Займенники актової мови XIV-XV ст. становлять основу корпусу сучасних займенників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білодід І.К. Передмова // Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / Гол. редкол. Л.Л. Гумецька. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 5-7.
2. Горпинич В.О. Морфологія української мови. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
3. Жанри і стилі в історії української літературної мови / В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 288 с.
4. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 320 с.
5. Історія української мови. Лексика і фразеологія / За ред. В.М. Русанівський, В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
6. Історія української мови. Морфологія / За ред. В.В. Німчук, А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
7. Медведєв Ф.П. Історична граматики української мови. Короткий нарис. Частина перша. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1955. – 215 с.
8. Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
9. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / Гол. редкол. Л.Л. Гумецька. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.

10. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / Гол. редкол. Л.Л. Гумецька. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.
11. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – 402 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.14

А.Шпить,
Львов

МЕСТОИМЕНИЕ В ДЕЛОВОМ ЯЗЫКЕ XIV-XV СТОЛЕТИЙ

Статья посвящена местоимениям в деловом языке XIV - XV веков (на основе «Словаря староукраинского языка XIV - XV вв.»). Проанализирована их семантика, происхождение и частотность использования.

Ключевые слова: *актовый язык, местоимение, разряды местоимений, заимствования, частота употребления.*

A.Shpit,
Lviv

PRONOUN IN THE BUSINESS LANGUAGE OF THE XIV–XV CENTURIES

The article is devoted to pronouns in the business language of the XIV–XV centuries (based on the ‘Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XV centuries’). It analyzes their semantic structure, origin and frequency of use.

Key words: *business language, pronoun, types of pronouns, loanword, frequency of use.*